

Hushållsnära tjänster i äldre tid

MARIA SJÖBERG*

Göteborgs universitet

Carolina Uppenberg, *I husbondens bröd och arbete: Kön, makt och kontrakt i det svenska tjänstefolkssystemet 1730–1860*, Gothenburg Studies in Economic History 20 (Göteborg: Institutionen för ekonomi och samhälle, Handelshögskolan 2018). 313 s.

Utgångspunkter, teori, källor och metod

I äldre tid var det vanligt att allmogens ungdomar tog tjänst som piga eller dräng innan de gifte sig och etablerade egna familjer och hushåll. Tjänstefolkstiden var en ungdomsfas. Senare, som en effekt av den agrara revolutionen och en begynnande industrialisering, övergavs detta system. Det ersattes av stadigvarande lönearbetskraft. Hur denna process gick till är ämne för Carolina Uppenbergs studie. Mera specifikt vill hon fördjupa kunskapsläget kring två aspekter: "[...] framväxten av en modern lönearbetsmarknad samt en mer feminiserad tjänstefolkposition" (s. 16). Det är en ambitiös och informationsrik studie som tar sig an ett klassiskt men alltjämt angeläget problemområde i historisk forskning. Det är också en svårlöst uppgift; pigor och drängar har inte lämnat några omfattande avtryck i arkiven. Min kritiska granskning kretsar kring dessa svårigheter.

Sedan 1970-talet har den agrara omvandlingen under 1700- och 1800-talen utgjort en av den europeiska socialhistoriska forskningens huvudfåror. Forskningsläget är därför mycket omfattande och spretar åt olika håll. I flera studier bekräftas emellertid att temporärt anställd arbetskraft, tjänstefolk, utgjorde både en ungdomsfas och en låg social position bland allmogen. Bägge var övergående, ung blev gammal och låg social position blev med tiden högre i samband med egen hushållsbildning. Faserna var en del av livscykeln. I takt med allmogens gradvisa proletarisering under 1700- och 1800-talen förändrades detta; giftermål blev inte längre detsamma som grund för egen

* Professor i historia; fakultetsopponent

hushållsbildning. Denna förändring studeras också i den enda större undersökningen i svensk forskning om tjänstefolk: Börje Harnesks avhandling *Legofolk: Drängar, pigor och bönder i 1700- och 1800-talens Sverige*, som utkom 1990. Till skillnad från Harnesk analyserar Carolina Uppenberg könsrelationernas betydelse och hon lägger också vikt vid att studera hushållens inre liv. Det är aspekter som främst har aktualiserats i genushistorisk forskning men mestadels undersökts i städer och i stora hushåll. Uppenberg studerar därför allmogens och landsbygdens miljöer, närmare bestämt Ås härad i Västergötland.

Carolina Uppenbergs teoretiska verktyg sammanfattas i begreppen kontrakt, institutioner och patriarkat. Uppenberg ansluter sig till statsvetaren Carole Patemans förståelse av moderna kontrakt mellan medborgare och stat som byggda på en systematiskt inbyggd ojämlikhet mellan könen. Detta synsätt kan även appliceras på äldre tider i begreppet patriarkat som tydliggör samhällets könade villkor. Uppenberg knyter även an till institutionell teori där begreppet spårbundenhet, hämtat från nationalekonomen Douglass North, svarar mot både förändringens riktning och som en konserverande lösning på intressekonflikter. Studiens fokus på tjänstefolkets positioner och förhandlingslägen öppnar också för en bredare teoretisk diskussion om aktörskap: hade tjänstefolk möjlighet att agera efter sina mål? (s. 63)

Bristen på uttömmande skriftligt material är påtaglig. Uppenberg genomför en omfattande dammsugning i arkiven och pusslar ihop information från olika källgrupper. För att komma åt myndigheternas normativa uppfattningar om relationerna mellan husfolk och tjänstefolk utnyttjas tjänstehjonstadgorna som utkom från 1664 fram till 1833. Eftersom hembygdsvetaren Tore Österhag lyckligtvis producerat ett sakregister till domböckerna från Ås härad är det rättsprotokollen från denna domstol som utgör studiens andra källgrupp. Utifrån vissa signifikanta sökord identifieras 291 rättsfall under åren 1730–1860 som kategoriseras och studeras närmare. Den tredje källgruppen utgörs av samtidens omfattande didaktiska flora av tidskrifter och debatter rörande hushållning och jordbruk. Dessutom hämtas upplysningar ur olika gårdsarkiv.

Undersökningens resultat och slutsatser

I det första empiriska kapitlet behandlas det juridiska ramverk som reglerade tjänstefolksinstitutionen. Särskild vikt läggs vid anställningsförhållanden och tjänstgöringens ingående och avslutande. Carolina Uppenberg hävdar att stadgorna speglade aktuella intressemotsättningar och maktförhållanden. Hon menar också att stadgorna med tiden minimerade utrymmet för förhandling mellan parterna och även begränsade konkurrensen mellan arbetsgivarna. Stadgorna bidrog därmed till att stärka tjänstetvånget och

skärpa motsättningen mellan jordägare och jordlösa.

Den motsättningen tas upp i en analys av lagstiftningens praktiska tillämpning utifrån tre aspekter: uppdelningen mellan jordägare och jordlösa, behovet av tillfällig arbetskraft samt lagstiftningens tjänstetvång. Resultaten tyder på att drängar hade större förhandlingsutrymme och att deras arbetskraft värderades högre än pigors. Uppenbergs menar vidare att tidigare forskning har underskattat det tvång och den exploatering tjänstefolk var utsatt för. De förvägrades att välja sin försörjning och genom deras avsaknad av jord skapades också tjänstefolkpositionen, en position som i hög grad var utformad av husfolket/jordägarna.

Därefter analyseras rättsfall som rörde avlöningsärenden och anställningskontrakt. Den särskilda löneform som gällde för tjänstefolk – städjepenning, kost, logi samt kontanter eller naturapersedlar – var viktig för tjänstefolkpositionens konstituering. I avlöningen ingår även orlovssedeln, som var det intyg på avslutad tjänstgöring som varje tjänstefolk skulle ha för att vara möjlig att anställas hos någon annan. Städslotiden, alltså den tid som förlöpte mellan utbetalandet av städjepenningen och tillträde, gav däremot tjänstefolket möjlighet att utmana och förhandla med husbondemakten. Bägge förekom i det rättsliga materialet. I tvister om avlöning där tjänstefolk inte hade fått ut den avlöning som utlovats gick rätten ofta på tjänstefolkets linje. Det gick inte an att hålla inne utlovad lön, vilket Carolina Uppenbergs tolkar som "legitimitetsskapande för tjänstefolkpositionens ofriheter" (s. 203). Av avlöningsformerna, där kontant lön var väsentlig, drar Uppenbergs slutsatsen att arbetsrelationerna var mer moderna än vad tidigare forskning har insett.

I det sista empiriska kapitlet fördjupas könsperspektivet genom att Uppenbergs studerar debatten om tjänstefolkpositionen samt de könsladdningar som vissa arbetsuppgifter var särskilt förbundna med. Vikt läggs på begreppet "träldom", en term som förekom flitigt i debatten om tjänstefolk under perioden 1750–1780. Var tjänstefolket att likna vid trälar? Den ofrihet och jordlöshet som tjänstetvånget innebar uppfattades som ett problem för manligt tjänstefolk, vilket dock kunde kompenseras senare då drängen bildade eget hushåll, medan pigans position inte ansågs vara i behov av senare kompensation.

I kapitel nio sammanfattas och diskuteras resultaten. Carolina Uppenbergs menar att kontinuiteten var mer påtaglig än förändringar. Institutionens medeltida rötter i bestämmelserna om laga försvar fortlevde i hushållsbaserade årslånga anställningar genom hela undersökningsperioden. Motsättningen mellan kontraktsbaserad anställning och inlemmandet i arbetsgivarens hushåll fortlevde också. Segheten i systemet kan knytas till spårbundenhet men också till maktförhållandena inom hushållen: intresset

av att ha befogenheter över andra var enligt Uppenbergs drivkraft i sig. En avgörande skillnad mellan drängar och pigor var drängarnas större förhandlingsutrymme. Drängarna var mer efterfrågade och avlönades högre. De hade också vissa utsikter att själva bli husbönder i framtiden. Den underkastelse som tjänstetvånget innebar för både drängar och pigor feminiserades alltmer och kom senare att bli en viktig aspekt av kvinnors hushållstjänst i urbana miljöer. Mot den forskning som hävdar att tiden som tjänstefolk var en period av lärande och fylld av harmoni påvisar Uppenberg maktintresset bland de som var vinnare på systemet: drängar och husbönder.

Av det hitintills sagda framgår att Carolina Uppenberg tar upp många aspekter på ett omfattande problemområde. Undersökningsperioden är lång, 130 år, och det utnyttjade källmaterialet är spretigt. De olika frågor Uppenberg behandlar anknyter alla till omfattande forskningstraditioner som var och en har genererat skilda teorier. Uppenberg visar stor förtrogenhet med allt detta. Sammantaget understryks vidden av arbetsinsatsen och de höga ambitionerna, men detta innebär också problem. Min kritik rör främst undersökningens genomförande.

Det lokala sammanhanget

Utgångspunkt tas, som sagt, i forskning som lagt stor vikt vid det västeuropeiska giftermålssystemet, där giftermålsåldern var hög, som en förklaring till att tjänstefolkstiden var en ungdomsfas. Carolina Uppenberg återger emellertid siffror som tyder på att giftermålsåldern inte verkar ha varit likadan överallt. Christer Lundh har visat att 85–90 procent av den vuxna befolkningen i fyra Skånesocknar under åren 1740–1859 någon gång hade varit tjänstefolk. Börje Harnesk har siffror från Norrland år 1800: 60–70 procent hade någon gång varit tjänstefolk. Jonas Lindström har undersökt ett område i Västmanland: år 1815 var 21 procent av befolkningen tjänstefolk (s. 21).

Den höga siffran i Skåne kan ha att göra med områdets jordbruksinriktning och den låga siffran i Västmanland kan möjligen knytas till landskapets protoindustriella karaktär (bergsbruk). Kanske det västmanländska mönstret också kännetecknade Ås härad, beläget i Sjuhäradsbygden, som under 1700- och 1800-talen var den protoindustriella textilproduktionens hjärta? Carolina Uppenberg diskuterar inte variationen närmare.

Eftersom Uppenberg inte klargör de demografiska förhållandena i undersökningsområdet annat än översiktligt på basis av Tabellverkets material (s.72) är det svårt att avgöra vilken utgångspunkten egentligen var. Var tjänstefolkstiden en ungdomsfas vid den tid som Uppenberg börjar sin undersökning? Förändrades detta? I så fall när? I tidigare studier av Sjuhäradsbygden av bland andra Christer Ahlberger, Britt Liljewall och Pia Lundqvist framgår

att frågan ändå är möjlig att reda ut.¹ Såväl Liljewalls som Lundqvists studier innefattar dessutom en av socknarna i Ås härad, Toarp, där de demografiska villkoren periodvis tycks ha varit speciella, som en följd av gårdfarihandelns ekonomiska betydelse.²

Behovet av en fördjupning av det lokala sammanhanget återkommer på flera ställen i studien. Då Uppenberg exempelvis granskar de 42 ansökningar om extra arbetskraft som husbönderna i Ås skickade till landshövdingen mellan åren 1686 och 1789 kan hon konstatera att de endast gällde drängar. Att inga pigor föreslogs eller att matmödrarnas arbetskapacitet aldrig var uppe till diskussion menar Carolina Uppenberg vara belägg för att kvinnors arbete värderades lägre (s. 121). Den slutsatsen visas av lönetaxorna vid samma tid, där pigors arbete kostade husbönderna ungefär hälften så mycket (bilaga 1, s. 271). Inga skäl finns för att motsätta sig Uppenbergs generella uppfattning om att kvinnoarbetskraft värderades lägre. I just det här sammanhanget aktualiseras dock en annan förklaring till ansökningarna om drängar. Av Lundqvists studie framgår nämligen att gårdfarihandelns resor gjordes av män medan lantbruket och textilproduktionen sköttes av kvinnor. Anledning finns att tro att ansökningarna om fler drängar var ett försök för män att via bulvaner få tillgång till den lönsamma gårdfarihandeln.³

Gårdfarihandeln och textilproduktionen skapade ett lokalt sammanhang som sannolikt komplicerar och problematiserar den generella omvandling Carolina Uppenberg vill belysa. Mot bakgrund av Uppenbergs stora arbetsinsats med att samla in och bearbeta ett stort antal källgrupper kan det tyckas oförsäkrat att begära mer. Ett effektivare utnyttjande av tidigare forskning hade dock kunnat minimera arbetsinsatsen. Av Liljewalls studie framgår exempelvis att i Toarp var det relativt vanligt att obesuttna hushåll förestods av kvinnor (45 av 239), vilket sannolikt hade konsekvenser för den könsarbetsdelning som i praktiken var aktuell.⁴ Men siffrorna antyder också att hushållsföreståndarskapets koppling till manlighet kan kompliceras och i förlängningen modifiera bilden av pigor som alltigenom underordnade en manlig husbonde. Även giftermålets betydelse kan diskuteras. Lundqvist visar att i Toarp år 1795 var hälften av de gårdfarihandlande hushållsföreståndarna ogifta män, år 1840 var andelen uppe i tre fjärdedelar. Samtidigt kan Lundqvist peka på förekomsten av både pigor och ogifta döttrar som

1. Christer Ahlberger, *Vävarfolket: Hemindustrin i Mark 1790–1850* (Göteborg 1988); Britt Liljewall, *Bondevardag och samhällsförändring: Studier i och kring västsvenska bondedagböcker från 1800-talet* (Göteborg 1995); Pia Lundqvist, *Marknad på väg: Den västgötska gårdfarihandeln 1790–1864* (Göteborg 2008).

2. Liljewall (1995) s. 108–111; Lundqvist (2008) s. 98–108.

3. Lundqvist (2008) s. 121.

4. Liljewall (1995) s. 108.

hushållsföreståndare.⁵ De nämnda uppgifterna motsäger inte Uppenbergs övergripande resonemang men understryker att det lokala sammanhanget är väsentligt.

Det politiska sammanhanget

Tjänstefolk var föremål för särskild lagstiftning och Carolina Uppenbergs analyserar de stadgor som utfärdades 1664, 1686, 1723, 1739, 1805 och 1833. I en tabell (s. 113) åskådliggörs stadgornas innehållsliga kontinuitet och förändring på ett pedagogiskt och överskådligt sätt. Tabellen visar att många punkter kvarstod oförändrade under nästan två hundra år. Stadgorna analyseras dock frikopplade från den riksdagspolitiska debatten. Inget fel med det men läsaren undanhålls därmed de förskjutningar lagstiftningen genomgick mellan de årtal då stadgorna utfärdades och framför allt en förklaring till att stadgorna var relativt likartade över tid. I Harnesks avhandling kan skiftningarna följas och då framgår att under 1700- och 1800-talen sattes flera projekt i gång för att revidera stadgorna. Revisionerna stupade emellertid gång på gång. Svårigheterna att överbrygga intressemotsättningarna i riksdagen var för stora.⁶ Flera av Uppenbergs slutsatser dras också av Harnesk, där man dessutom får en tydligare bild av bakgrunden till de modifieringar stadgorna genomgick. Exempelvis liberaliserades tjänstetvånget enligt beslut 1819 och 1824 så att endast de som tiggde eller begick brott bestraffades med hänvisning till tjänstetvånget. Med 1833 års stadga återgicks dock till tidigare förhållanden.⁷ Denna förändring osynliggörs genom Uppenbergs sätt att behandla stadgorna.

Den samtida debatten var livlig även utanför riksdagen. I Carolina Uppenbergs uppställning av de tidskrifter och pamfletter där tjänstefolksfrågor berörs framgår att hon valt ut 182 för närmare granskning (s. 84). Hur samtiden uppfattade brist på arbetskraft debatterades i mitten på 1700-talet och Uppenbergs presenterar flera av de åsikter som vädrades offentligt. I hennes genomgång av tidskriftsfloran framstår tjänstefolkets möjlighet att förhandla om sin position gentemot bönderna som en stor konkurrensfördel. Olika åtgärder som skulle minska förhandlingsutrymmet föreslogs därför och diskussionen fortlevde ända in över 1800-talet. För att bedöma debattörernas uppfattningar hade det varit motiverat att veta vilka de var och varifrån de kom. Carolina Uppenbergs anger dock bara att författarna kom från en bildad överhet, akademiledamöter, präster och ämbetsmän (s. 76). Att till exempel Efraim Otto Runeberg var fortifikationsofficer, nationalekonom och lantmätare var sannolikt av liten betydelse för sammanhanget,

5. Lundqvist (2008) s. 99, 119.

6. Harnesk (1990) främst kapitel 4–6.

7. Harnesk (1990) s. 34.

men att han hade sin verksamhet baserad i Finland, där flyttningsförbud rådde för tjänstefolk, var rimligtvis väsentlig för hans uppfattningar om hur tjänstefolk borde fördelas mellan rikets olika delar. Samma sak kan sägas om prästen och riksdagsledamoten Anders Chydenius, som också han var verksam i Österbotten.

Debattörernas geografiska, sociala och politiska hemvist är en del av det politiska sammanhanget, där riksdagsdiskussionerna utgjorde en annan aspekt. Bägge hade kunnat bidra till att fördjupa analysen.

Den didaktiska skriftställningen omfattade även den inre hushållningen. I debatten verkar könsarbetsdelningen ha varit relativt strikt: kvinnor hade ansvar för att utfodra djuren, tvätta kläder och linne samt spinning (s. 218). Intressant nog hävdade inte debattörerna, som man skulle ha kunnat tro, att pigorna lät bli att ge djuren mat utan i själva verket motsatsen, att de gödde djuren för att visa hur väl de vårdade kreaturen och därmed slösade på bondens foder. Om detta praktiserades i Ås härad är oklart, men problembeskrivningen ger ändå viss inblick i tjänstefolkets handlingsutrymme.

Det rättsliga sammanhanget

Som framgår har Carolina Uppenberg utnyttjat flera omfattande källgrupper, var och en med sina svårigheter. Det rättsliga materialet spelar dock den väsentligaste rollen. Uppenberg behandlar flera olika åtalspunkter. Bland annat tar hon upp anklagelser om olovlig mantalsskrivning. Bakgrunden var å ena sidan tvånget för tjänstefolk att ta årstjänst, och husbönderna som å den andra därmed åtog sig ett årligt försörjningsansvar. Bägge parterna vann på att husbönder lät personer mantalsskriva sig hos dem utan att ta årstjänst. De mantalsskrivna hade laga försvar och bonden slapp försörjningsansvar. Förfarandet var emellertid regelvidrigt och Carolina Uppenberg har sammanställt de 61 rättsfall rörande felaktig mantalsskrivning som hon har funnit. (s. 135) Mot bakgrund av att undersökningsperioden sträcker sig från 1730 till 1860, alltså 130 år, är frågan om siffran 61 kan anses stor eller liten. Om man räknar bort det fåtal som kom inför rätten under 1700-talet (sju fall) blir det 54 som alla inträffade på 1800-talet, alltså ungefär ett fall per år under detta sekel och långt färre än under 1700-talet.

1700-talet framstår som ett särskilt tyst sekel i den lokala domstolen i de frågor Carolina Uppenberg intresserar sig för. Hon diskuterar emellertid inte rättsmaterialets kvantitativa förändring över tid. Uppenbergs egna sammanställningar försvårar dessutom en sådan jämförelse. Endast undantagsvis framgår tidpunkten då ett ärende blev rättssak. Som regel sorteras ärendena nämligen tematiskt och redovisas sammanhållet för perioden 1730–1860. Därmed kan inte den kronologiska förändringen läsas ut. I de rättsfall som Uppenberg redovisar mera utförligt finns dock stöd för att hävda att 1700-ta-

lets lokala domstol i Ås inte ägnade tjänstefolksfrågor något stort utrymme. Det är synd att Carolina Uppenberg inte utnyttjar denna iakttagelse till att diskutera förändring över tid. Även om 1700-talet framstår som särskilt tystlåtet i rätten är det sammanlagda ärendeantalet rörande tjänstefolk, 291, under den 130 år långa undersökningsperioden inte heller stort. Antingen fungerade förhållandena bekymmersfritt eller också fanns andra skäl som hindrade både husbönder och tjänstefolk att anlita rätten.

Några av de rättsfall som redovisas utförligt återkommer flera gånger, kanske för att de inte var så många? I dem finns hur som helst intressanta omständigheter som i flera avseenden stärker Carolina Uppenbergs slutsatser. Framför allt framskymtar stor variation bland de tjänstefolk som kom inför rätta. Pigor var gifta, de kunde vara i tjänst under lång tid, och några försökte hävda sin rätt gentemot överordnade. Somliga var mer eftertraktade än andra. Pigan Margaretha Berndsdotter exemplifierar både pigors dubbla underordning (kvinnlig arbetskraft, företrädd av sin far) och att rättsförhållandena i praktiken var kända men ändå osäkra. Både hon och fadern stämdes för att hon hade övergivit sin tjänst. Fadern menade att allt hade gått rätt till: städjan hade återbetalts och dottern behövdes hemma för att sköta sin sjuka mor – vård av föräldrar var giltigt skäl för att slippa årstjänst – samt utföra hennes arbete. Husbonden majoren och baronen Boije ville inte gå med på att pigan hade denna rätt, men kunde inte bevisa att städjan inte var återbetald. Boije drog upp ärendet tre gånger utan att lyckas få tillbaka pigan. Eftersom Uppenberg sagt sig vilja studera allmogens tjänstefolk faller Boije, som både var baron och major, rimligtvis utanför studiens ramar. Likväl är fallet intressant för att det visar hur tiden som piga hos Boije var villkorad hemifrån och att fadern, som tillhörde allmogen, var väl insatt i aktuellt regelverk.

I samtidslitteraturen figurerar olika kategorier kvinnor: matmödrar, pigor, döttrar och lejda kvinnspersoner (s. 224) men i det rättsliga materialet från Ås förekommer sällan matmödrar. Vad berodde denna osynlighet på? Uppenberg drar en tentativ slutsats: "hushållspositionen som maktbas minskade för gifta kvinnor. [...] Möjligheten att ha makt över andras arbete tycks ha genomgått en maskulinisering under denna period." Det är emellertid en lång period som undersöks, 1730–1860, men materialet i tabeller och referat behandlas som om de rörde samma tidpunkt. Det är därför inte möjligt att peka på förändring.

Avslutning

Trots att studien är behäftad med problem vill jag avslutningsvis understryka att den är mycket omfattande och ambitiös, både vad gäller bearbetning av källorna och försöken att teoretisera iakttagelserna i materialet. Undersök-

ningen är därmed mycket informationsrik och många centrala aspekter på samhällslivet under 1700- och 1800-talen blir synliggjorda.

Särskilt värdefullt är att det blir klargjort en gång för alla att tjänstefolksinstitutionen hade ett kön; där tidigare forskning har studerat tjänstefolk som om det var en könsneutral kategori eller endast en fråga om män kan Carolina Uppenbergs peka på pigornas dubbla utsatthet och lägre värde. Kritiken rör kontextuella förhållanden där jag hävdar att en fördjupning hade varit önskvärd på bekostnad av nuvarande bredd, liksom att förändring över tid borde ha lyfts fram. Var kronologin finns i tjänstefolksinstitutionen kvarstår att reda ut. Men som Uppenberg själv säger: "Fler berättelser om makt i tjänstefolksinstitutionen återstår att undersöka." (s. 267)